

Світлана Яремчук

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії держави і права

ІНСТИТУТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ОСОБОЮ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ГАРАНТІЙ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

© Яремчук С., 2017

Висвітлено питання щодо сучасних підходів до формування інституту відповідальності держави перед особою. Зроблено спробу проаналізувати відносини “особа – держава” у сфері реалізації гарантій держави зі забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Встановлено, що однією із причин безвідповідальності держави у цьому питанні є відсутність ефективних механізмів реалізації такої відповідальності. Запропоновано на цьому етапі правове регулювання здійснювати на основі законодавчого акту через ухвалення спеціальної конституційної норми, в якій будуть передбачені певні процедури і механізми залучення держави до відповідальності відповідно до норм законодавства. Вказується на одну із проблемних ланок юридичної відповідальності держави перед особою – кримінальну відповідальність посадових та службових осіб. Доведено необхідність реалізації громадянами свого конституційного права – контролювати дії влади.

Ключові слова: права; свободи; особа; громадянин; гарантії; юридична відповідальність; інститут відповідальності.

Светлана Яремчук

ИНСТИТУТ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ГОСУДАРСТВА ПЕРЕД ЛИЧНОСТЬЮ КАК ФОРМА РЕАЛИЗАЦИИ ГАРАНТИЙ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА

В статье освещены вопросы относительно современных подходов к формированию института ответственности государства перед личностью. Автором сделана попытка анализа отношений “личность – государство” в сфере реализации гарантий государства по обеспечению прав и свобод человека и гражданина. Установлено, что одной из причин безответственности государства в этом вопросе есть отсутствие эффективных механизмов реализации такой ответственности. Предлагается на этом этапе правовое регулирование осуществлять на основе законодательного акта, путем установления специальной конституционной нормы, в которой будут предвидены определенные процедуры и механизмы привлечения государства к ответственности согласно с нормами законодательства. Указывается на одно из проблематичных звеньев юридической ответственности государства перед личностью – криминальную ответственность должностных и служебных лиц. Доказывается необходимость реализации гражданами своего конституционного права – контролировать действия власти.

Ключевые слова: права; свободы; личность; гражданин; гарантии; юридическая ответственность; институт ответственности.

Svitlana Yaremchuk
Institute of Jurisprudence and Psychology
Lviv Polytechnic National University
Department of History of State and Law
Ph.D., Assoc. Prof.

THE INSTITUTION OF RESPONSIBILITY OF THE STATE TO A PERSON AS THE FORMA REALIZATION GUARANTEES OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN AND CITIZEN

The article deals with the modern approaches to the formation of the institution of responsibility of the state to a person. The author made an attempt to analyze the relationship “person – state” in the field of implementation of the rights and freedoms of man and citizen. It is proved that one of the reason of the irresponsibility of the state in this context is the absence of effective mechanisms of realization of such responsibility. The author suggests to carry out the legal regulation on the basis of the legislative act, by adoption of a special constitutional norms, providing special procedures and mechanisms for drawing the state into responsibility under the legislation. The criminal responsibility of public officials as a problematic aspect of legal responsibility of the state to a person is indicated. It is necessary for citizens to exercise their constitutional right – to control actions of the authority.

Key words: rights; freedoms; person; citizen; guarantees; legal liability; institution of responsibility.

Постановка проблеми. Проблема відповідальності держави перед особою є однією з найменш розроблених в українській юридичній науці. Це пояснюється тим, що за радянських часів поняття відповідальності держави перед людиною видавалось абсурдом, а сама ідея була ворожою. Сьогодні функціонування інституту відповідальності держави перед особою напряму пов’язане з утвердженням та забезпеченням прав і свобод людини та громадянина, що є головним обов’язком держави.

Аналіз дослідження проблеми. Питання дослідження проблем формування та функціонування інституту відповідальності держави перед особою розглядають у наукових працях Н. Оніщенко, П. Рабінович, М. Хавронюк, О. Зайчук, Ю. Шемшученко, В. Грищук, О. Грищук, С. Шевчук, А. Олійник, В. Селіванов.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз змісту та особливостей функціонування інституту відповідальності держави перед особою.

Виклад основного матеріалу. Питання прав людини є найважливішою проблемою розвитку держави, а їх забезпечення слугує тим критерієм, за яким оцінюють рівень розвитку демократичного суспільства.

У ст. 3 Конституції України підтверджено, що людина є найвищою соціальною цінністю в суспільстві. Однак треба зазначити, що стосовно наших реалій це звучить більше декларативно, ніж реально. Демократичне суспільство сьогодні потребує не лише декларування певних положень з боку держави, а й створення нею дієвих політичних і юридичних механізмів, які дають змогу певною мірою реалізувати особі свої права і свободу [7, с. 176].

Права людини, зазначає професор П. Рабінович, – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів [9, с. 20].

Важливості у сучасному правовому вимірі набула проблематика інституту відповідальності держави перед особою, яка безпосередньо пов'язана із забезпеченням та гарантуванням її прав і свобод [3].

Відповідно до ст. 3 Конституції України, держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Звідси є очевидним, що юридична відповідальність держави перед особою є формою реалізації юридичних гарантій держави зі забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина. З'ясуємо співвідношення цих важливих правових інститутів.

Перш за все, є потреба у певній визначеності понять “права”, “свободи”, “юридична відповідальність”.

Поняття “права”, “свободи” відзначаються подібністю і відмінністю. Подібність визначається через їхню правову можливість. Відмінність виявляється у тому, що права свідчать про можливість людини отримати певні блага, а свобода – про можливість уникнути обмежень з боку держави. Якщо держава закріпила у законі право особи, то вона бере на себе відповідальність з його забезпечення. У разі надання суб'єкту свободи держава бере на себе відповідальність його контролювати тією мірою, щоб особа не змогла використати свою свободу на шкоду іншим особам і самій державі.

Що стосується свободи людини, то тут потрібно враховувати природно-правову і позитивістську складову, що визначають взаємини держави і особи. У зв'язку з тим важливою є думка, що еволюція людського суспільства становить собою прогресивний розвиток свободи. Проте категорія соціальної свободи можна розглядати лише у контексті з категорією соціальної відповідальності. Під цим кутом зору вирисовуються складні зв'язки між державою та індивідами, які фіксуються державою в юридичній формі, а саме: прав, свобод, обов'язків і взаємної відповідальності [2].

У демократичній правовій державі підходи органів влади і громадян щодо свободи особи будуються як паритетні й справедливі. Народ однаково зацікавлений і в свободі окремої особи, і в нормальному функціонуванні органів держави, що забезпечують права і свободи людей [6, с. 8–18]. За таких умов соціальної справедливості, лише так можлива свобода особи, яка прямо залежить від сутності влади, а дійсне народовладдя – від дійсної свободи особи. Без одного немає іншого [8, с. 167].

Одну з основних ознак правової держави – зв'язаність держави правом – треба розуміти так, що права особи не є дарованими державою, а мають власне обґрунтування. Вони об'єктивно існують від народження людини і є невідчужуваними від неї. Тому відносини особи та держави мають розвиватися на основі їх зв'язаності взаємними правами, обов'язками і відповідальністю. Як громадянин є відповідальний перед державою, так і держава відповідальна перед громадянином.

Б. Кістяківський писав: “у правовій державі влада має бути організована так, щоб вона не придушувала особу; у ній як окрема особа, так і сукупність осіб – народ – мають бути не лише об'єктом влади, а й суб'єктом її” [1, с. 212].

Формулюючи головний обов'язок держави як утвердження і забезпечення прав і свобод людини, очевидно, проблему відповідальності держави перед особою необхідно розглядати в контексті відносин “особа – держава”. Ці відносини не мають на меті забезпечення для однієї частини суспільства більшого ступеня свободи, ніж для іншої. У цьому разі необхідно говорити про державну владу, що забезпечує умови свободи для всіх членів суспільства, всіх громадян держави.

На думку Н. Оніщенко, розуміння відносин “особа-держава” можна звести до двох підходів:

1) індивідуалістичний, особистий, гуманістичний (природно-правовий). Цей підхід впливає із розуміння особи як цілі, держави – як засобу досягнення мети. Його зміст – права належать людині від природи. Людина має їх незалежно від держави, і ці права є невід'ємними. Завдання

держави і суспільства полягає у тому, щоб додержуватися цих прав, не допустити їх порушення, створити умови для їх реалізації. Конкретний зміст і обсяг прав змінюються і розширюються з розвитком суспільства, самі ж фундаментальні права залишаються незмінними.

2) державний, статичний (позитивістський). Впливає із розуміння держави як мети. Свої права людина одержує від суспільства і держави, природа цих прав патерналістська. Суть полягає у тому, що держава – джерело і гарант прав людини, завдяки закріпленню їх у законі; право і закон мають низку істотних відмінностей; права особи змінюються залежно від державної доцільності та можливості [3, с. 102].

Концептуально можна визначити такі напрями відповідальності держави перед особою:

- гарантує кожному його права і свободи;
- бере на себе обов'язок і реально забезпечує права своїх громадян;
- надає свободу виявити себе в усіх галузях соціально-політичного життя, за винятком сфер, прямо застережених у законах;
- не має права обмежувати права і свободи, крім випадків, прямо передбачених законом;
- не має права притягувати до відповідальності за відмову давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом;
- гарантує захист судом прав і свобод людини та громадянина;
- діє виключно в межах закону, має встановлені конституцією чіткі межі своїх повноважень;
- відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем;
- зобов'язана відшкодувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень;
- гарантує право особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [4, с. 16–21].

Інститут відповідальності держави перед особою сьогодні передбачає систему норм, яких неухильно потрібно дотримуватись. Це норми міжнародного права, що містяться в міжнародних конвенціях і документах, які ратифікувала Україна; норми Конституції України, що покладають обов'язки на державу щодо особи, її прав та свобод; норми всіх галузей права, які передбачають відповідальність держави в особі її органів і посадових осіб перед громадянами.

На нашу думку, у правовій державі юридична відповідальність повинна застосовуватись не тільки до приватних осіб, а й до публічних суб'єктів права.

Поняття публічного суб'єкта права в українському праві напряму пов'язане з такими категоріями, як “нація”, “народ”, “населення”, “держава”, “публічна влада”. Основним суб'єктом українського права є держава, яка володіє певними правами і обов'язками стосовно її громадян та приватних осіб. Тому у сфері юридичної відповідальності публічність повинна проявити себе через повноваження держави як певного суб'єкта, який наділений сукупністю прав та обов'язків.

Водночас держава як суб'єкт права має певну специфіку – вона не є правовим суб'єктом у внутрішньодержавних правовідносинах і реалізувати свої права і обов'язки може тільки за допомогою спеціально утворених публічних органів. Отже, до складу поняття “публічний суб'єкт”, окрім держави, входить коло державних органів і посадових осіб, які створюються особливим чином, і які наділені окремими державними повноваженнями. Такі правові суб'єкти вступають у правовідносини від імені держави і виконують обов'язки, що належать державі. Отже, у правовідносинах відповідальності державний орган чи державний службовець як публічний суб'єкт виступає від імені держави. Враховуючи, що переважно правовідносини у сфері державного управління забезпечуються участю виконавчих (адміністративних) органів державної влади, саме їхня дія буде підставою для юридичної відповідальності держави перед приватною особою.

В останні часи в українській правовій науці небезпідставно постало питання про юридичне оформлення виду та процедури юридичної відповідальності держави так, щоб у правовідносинах

відповідальності суб'єктом відповідальності виступала не певна посадова особа, яка допустила правопорушення, а сама держава.

Підставою для такої думки є той факт, що здебільшого, коли йдеться про відповідальність держави перед народом, то мається на увазі відповідальність державного органу чи посадової особи, форми її прояву та межі. На думку правників, тут йдеться про відповідальність держави у вузькому значенні. За змістом такий вид відповідальності замінений на внутрішньо організаційні відносини, що існують всередині органів влади, і не поширюються на відносини між державою і приватною особою.

Питання про винуватість державних органів і посадових осіб не повинно бути пов'язане з юридичною відповідальністю держави. Воно входить до змісту різних видів юридичної відповідальності. Наприклад, якщо йдеться про суб'єктів конституційного правопорушення, то тут настає конституційна відповідальність посадових осіб перед державою, а не перед приватною особою. За відсутністю вини державних органів чи посадових осіб, питання про їхню юридичну відповідальність не виникає. Тому тут важливо не застосовувати поняття юридичної відповідальності держави перед особою. Як стверджує європейська практика, у сучасних державах немає такого поділу відповідальності, а позов пред'являється не чиновникові, а державі.

На думку Н. Оніщенко, зіставляти ці два види відповідальності не варто з таких причин: по-перше, йдеться про різний зміст відповідальності; по-друге, держава є суб'єктом відповідальності лише в конкретних правовідносинах; по-третє, державний орган чи посадовець несе відповідальність безпосередньо перед державою, а не перед особою; по-четверте, державні органи і посадовці як публічні суб'єкти права у правовідносинах відповідальності перед державою втрачають свою публічність і виступають як особи, що допустили правопорушення. У цьому разі держава відповідає за “третіх осіб” [3, с. 105].

Очевидним є той факт, що зміст юридичної відповідальності держави повинен стати видом правовідносин між державою, з одного боку, і приватною особою, права якої порушені, – з іншого. Державу повинні представляти відповідний (спеціальний) державний орган чи посадова особа.

Щоб усунути суттєву прогалину в юридичній практиці, необхідно таке правове регулювання здійснювати на основі законодавчого акту, за допомогою ухвалення спеціальної конституційної норми, в якій будуть передбачені певні процедури і механізми залучення держави до відповідальності відповідно до норм законодавства.

В українських реаліях тепер, за відсутності необхідної законодавчої бази, з метою створення реального механізму захисту прав і свобод людини є необхідність визначити як протиправне діяння держави, коли здійснюється порушення прав особи державним органом чи посадовою особою, адже сама держава формує свій апарат управління, підбирає його кадровий склад тощо. У такому разі формування інституту юридичної відповідальності держави перед громадянином вимагає створення ефективного впливу на якісну сторону діяльності державного апарату у сфері дотримання прав і свобод людини. Це буде засвідчувати про публічність влади, її підзвітність суспільству.

Специфіка юридичної відповідальності держави перед особою полягає у тому, що захист і охорону прав і свобод людини та громадянина вона забезпечує шляхом гарантування виконання органами державної влади, місцевого самоврядування, їхніми посадовими і службовими особами своїх обов'язків. Крім того, вона також виконує функцію забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина, які є складовою їхнього правового статусу [10, с. 250].

Розуміння захисту прав і свобод людини та громадянина пов'язують із суб'єктивним правом, а саме із його забезпеченням, гарантуванням і здійсненням. На думку А. Олійника “забезпечення конституційних свобод і недоторканності людини та громадянина в Україні – це створення сприятливих умов для їх здійснення, охорони та захисту суб'єктивних свобод від правопорушень, відновлення порушеного права компетентними державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими або службовими особами та об'єднаннями громадян, здійснення матеріальних чи процесуальних юридичних засобів” [5, с. 153].

Правові (юридичні) гарантії реалізації прав і свобод людини та громадянина, через які реалізує себе юридична відповідальність, – це встановлені державою із наданням їм формальної

(юридичної) обов'язковості принципи та норми, які забезпечують здійснення зазначених прав і свобод шляхом регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту.

Як відзначають П. Рабінович і М. Хавронюк, “гарантії реалізації конституційного права і свобод людини та громадянина – це умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина” [10, с. 246].

Зазначені гарантії складають відповідну систему і у сукупності забезпечують систему прав і свобод людини та громадянина. Усі можливі гарантії забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина прийнято поділяти на загально-соціальні (загальні) та власне правові юридичні (спеціальні).

Залежно від рівня юридичного статусу правових гарантій розглядають міжнародно-правові та національні гарантії (конституційні та галузеві).

Міжнародно-правові гарантії зумовлені міжнародними договорами, обов'язковими для України. Так, відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод держава повинна не лише мати законодавство, яке найповніше забезпечує дотримання конвенційних прав та свобод, а й вживати всіх необхідних заходів для того, щоб воно реально діяло, а не лише лишалось на декларативному рівні.

Конституційні гарантії “складаються із принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина, а також із конституційних норм, у яких визначені повноваження органів державної влади та їхніх посадових осіб щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, їхня відповідальність, передбачені інші засоби здійснення відповідних прав і свобод людини та громадянина, а також спеціальні права, призначені для найефективнішої реалізації інших прав” [10, с. 250].

Однією із проблемних ланок юридичної відповідальності держави перед особою та гарантією реалізації прав і свобод людини та громадянина є кримінальна відповідальність посадових та службових осіб. Це стосується передусім сфери реалізації прав громадян. Оскільки ці права не є природними, а надаються державою, в разі їх здійснення громадяни не мають пріоритету перед державою як іншим суб'єктом відповідальних правовідносин. Посадові ж особи, які діють від імені держави чи органів місцевого самоврядування, користуються специфічними владними правами і мають реальну можливість зловживати ними фактичним невизнанням чи ігноруванням того чи іншого права людини і громадянина, або незаконним обмеженням цього права, або порушенням процедури його обмеження тощо [10, с. 281].

Питання про відповідальність держави перед особою потрібно розглядати, враховуючи їхній взаємозв'язок, взаємодію, оскільки це двосторонні відносини, а не односторонні, де завжди повинен бути взаємовплив одного суб'єкта на іншого. Цей вплив може бути не рівнозначним, суперечливим, але такі відносини мають бути. На думку Р. Хачатурова, “однією з ознак правової держави є взаємна відповідальність держави і особи. У правовому суспільстві громадянин повинен володіти такою ж можливістю примусу посадовців до точного виконання правових норм, якою володіють посадовці стосовно громадян” [11, с. 195].

Тому відносини особи і держави в соціальній правовій державі будуються на встановленні такого балансу, за якого:

а) особа мала б можливість безперешкодно розвивати свої здібності, задовольняти права, свободи і законні інтереси;

б) держава одержувала б визнання і підтримку своєї діяльності з боку особи, яка виконує свої обов'язки і несе відповідальність за їх невиконання.

Висновки. Відстежити і продемонструвати відповідальність держави перед особою за грубі порушення конституційних прав громадян, бездіяльність її органів і посадовців насправді досить важко. Такий стан породжує в цих правових суб'єктів відчуття безкарності і всюдозволеності. Однією із причин такої безвідповідальності є відсутність ефективних механізмів реалізації відповідальності держави перед особою. Тому нагальним завданням українського суспільства є створення таких механізмів. Також слід враховувати, що нігілістичне ставлення громадян до закону

створює умови для держави усунутись від відповідальності. Як стверджує досвід, об'єктивно держава завжди не зацікавлена в здійсненні механізму власної відповідальності. Цілком очевидно, що відповідальність держави може настати передусім там, де є можливість у громадян контролювати дії влади.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Альчук М. П. *Філософія права Богдана Кістяківського* : моногр. / М. П. Альчук. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 300 с.
2. Грищук О. В. *Людська гідність у праві: філософські проблеми* : моногр. / О. В. Грищук. – К. : Атіка, 2007. – 432 с.
3. *Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: моногр.* / кол. авт.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – 216 с.
4. Ладиченко В. В. *Функціональний підхід до розуміння держави: питання про дотримання інтересів особистості* / В. В. Ладиченко // *Держава і право* : зб. наук. пр. “Юридичні і політичні науки”. – Вип. 36. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 16–21.
5. Олійник А. Ю. *Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні* : моногр. / А. Ю. Олійник. – К. : Алерта, 2008. – 472 с.
6. Оніщенко Н. М. *Деякі підходи до вивчення комунікативних властивостей права* / Н. М. Оніщенко // *Комунікація. Науково-практичний збірник*. – 2013. – № 3. – С. 8–18.
7. Оніщенко Н. М. *До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності)* / Н. М. Оніщенко // *Право України*. – 2013. – № 9. – С. 176–192.
8. Петражицкий Л. И. *Теория права и государства* / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 606 с.
9. Рабінович П. М. *Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація* / П. М. Рабінович // *Право України*. – 2010. – № 2. – С. 20–25.
10. Рабінович П. М. *Права людини і громадянина* : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хаверонюк. – К. : Атіка, 2004. – 461 с.
11. Хачатуров Р. Л. *Юридическая ответственность* / Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян. – Тольятти : Международная академия бизнеса и банковского дела, 1995. – 295 с.

REFERENCES

1. Al'chuk M. P. *Filosofiya prava Bohdana Kistyakivs'koho: monohr.* [Philosophy of Law Bohdan is: monographs. Lviv: Ed. Center Ivan Franko LNU Publ., 2010. 300 p.
2. Hryshchuk O. V. *Lyuds'ka hidnist' u pravi: filosofs'ki problemy: monohr.* [Dignity at right: philosophical problem : monographs]. Kyiv: Atika Publ, 2007. 432 p.
3. *Instytut yurydychnoyi vidpovidal'nosti u demokratychnykh pravovykh systemakh: monohr.* [Institute of legal responsibility in democratic legal systems: monographs.]. Count. auth. ; for the Society. Ed. N. Onishchenko. Kyiv: Institute of State and Law. VM Koretsky NAS of Ukraine Publ, 2009. 216 p.
4. Ladychenko V. V. *Funktional'nyy pidkhid do rozuminnyya derzhavy: pytannya pro dotrymannya interesiv osobystosti* [A functional approach to understanding the state: the question of the interests of the individual]. // State and Law: Coll. Science. works. Legal and political science. Vol. 36. Kyiv: Institute of State and Law. VM Koretsky NAS of Ukraine Publ, 2007. pp. 16–21.
5. Oliynyk A. Yu. *Konstyutsiyno-pravovyy mekhanizm zabezpechennya osnovnykh svobod lyudyny i hromadyanyna v Ukrayini: monohr.* [Constitutional and legal mechanism to ensure basic freedoms and civil rights in Ukraine monogram]. Kyiv: Alert Publ, 2008. 472 p.
6. Onishchenko N. M. *Deyaki pidkhody do vyvchennya komunikatyvnykh vlastyvostey prava* [Some approaches to the study of the communicative properties of law.]. Communication. Scientific collection. Number 2013. Vol. 3. pp. 8–18.
7. Onishchenko N. M. *Do pytannya pro rozvytok doktryny prav lyudyny v Ukrayini (roky nezalezhnosti)* [On the development of the doctrine of human rights in Ukraine (since independence)]. Law of Ukraine. 2013. Vol. 9. pp. 176–192.
8. Petrazhitskii L. I. *Teoriya prava i gosudarstva* [Theory of Law and State]. SPb. Lan Publ., 2000. 606 p.
9. Rabinovych P. M. *Osnovopolozhni prava lyudyny: sotsial'no-anthropna sutnist', zmistova klasyfikatsiya* [Fundamental human rights, social and anthropological nature, content classification]. Law of Ukraine. 2010. Vol. 2. pp. 20–25.
10. Rabinovych P. M. *Prava lyudyny i hromadyanyna: navch. posib.* [Human rights and civil rights, teach. Guidances]. Kyiv: Atika, 2004. 461 p.
11. Khachaturov R. L. *Yuridicheskaya otvetstvennost'* [Legal liability]. Togliatti: International Academy of Business and Banking Publ., 1995. 295 p.

Дата надходження: 07.12.2016 р.